

Ginkluotos kovos dėl Baltijos šalių ir Vakarų Ukrainos nepriklausomybės lyginamoji analizė

Sąjūdžiai dėl tautinės nepriklausomybės buvusios Sovietų Sąjungos vakarinėje dalyje, arba Molotovo–Ribentropo pakto zonoje, 1944–1953 m. organizavo ginkluotą kovą su sovietiniais okupantais. Be abejo, šių sąjūdžių intencijos ir atsiradimo priežastys buvo įvairios. Vakarų Ukrainoje dėl tautinės valstybės sukūrimo nuo pat 1918 m. buvo kovojama su visomis valstybėmis, kurios pakaitomis valdė jos teritoriją – su Lenkija, Sovietų Sąjunga bei Vokietija. 1940 m. prasidėjusi okupuotų Baltijos šalių kova dėl nepriklausomybės atkūrimo 1941 m. perėjo į ginkluotos kovos fazę. Dėl tuometinės geopolitinės padėties nepriklausomybės sąjūdžiai Baltijos šalyse didžiausiu savo priešu laikė Sovietų Sąjungą. Vokietijos okupacijos atžvilgiu buvo laikomasi laukimo ir neginkluotos kovos taktikos, o sovietinei okupacinei politikai buvo priešinamasi ir ginkluotu būdu. Baltijos šalių ir Vakarų Ukrainos tautinių sąjūdžių ginkluota kova dėl nepriklausomybės 1945–1953 m. tapo viską lemiančiu veiksnium. Šio straipsnio tikslas – atskleisti tų sąjūdžių ypatybes remiantis sovietinių karinio slopinimo struktūrų sta-

tistiniais dokumentais. Pagrindinė karinio slopinimo jėga buvo Sovietų Sąjungos vidaus kariuomenė. Nors ne kartą keitėsi šios kariuomenės pavaldumas ir struktūra, bet jos paskirtis buvo viena – ginkluotu būdu, naudojant visas priemones nuslopinti bet kokią pasipriešinimą sovietų valdžiai. Antrojo pasaulinio karo metu sovietinė vidaus kariuomenė vykdė ir kitas karines užduotis. 1942–1945 m. ji sulaukė 348 935 nuo savo dalinių atsilikusius kareivius ir 156 621 neorganizuotai pasitraukusių iš mūšio lauko, daugiau kaip pusketvirtą milijono žmonių be dokumentų. 1945 m. okupavus Vokietiją, vidaus kariuomenės daliniai sulaukė 144 784 internavimo išvengusių vokiečių, 242 237 žmones, turinčius repatriuoti į Sovietų Sąjungą, 53 469 vokiečių nelaisvėje buvusius sąjunginių valstybių kareivius ir karininkus¹ ir t.t. Kaip teigiama dokumentuose, 1941–1946 m. slopindami tautinius pasipriešinimo sąjūdžius vidaus kariuomenės daliniai nužudė ar nukovė 69 299 ginkluotojo ar neginkluotojo pasipriešinimo dalyvius ir sulaukė ar paėmė į nelaisvę 208 817 žmonių (žr. 1 lentelę):

1 lentelė. Vidaus kariuomenės kovos su tautiniais ginkluotojo pasipriešinimo sąjūdžiais rezultatai (1941–1946)

	1941	1942	1943	1944	1945	1946	Iš viso
Nukauta partizanų	8	174	997	29 511	30 057	8 552	69 299
Paimta į nelaisvę partizanų	152	2 171	9 085	50 270	119 366	27 773	208 817
Iš viso	160	2 345	10 082	79 781	149 423	36 325	278 116

Lentelė sudaryta remiantis NKVD–MVD–MGB vidaus kariuomenės kovinės ir operatyvinės tarnybinės veiklos 1941–1946 m. pažyma, Rusijos valstybinis karo archyvas (toliau – RVKA), f. 38650, ap. 1, b. 313, l. 3.

1942 m. sausio 4 d. Valstybinio gynybos komiteto nutarimu Nr. 10099-ss NKVD vidaus kariuomenei įsakyta „žengti į išlaisvintus miestus paskui Raudonosios armijos da-

linius ir nedelsiant vykdyti NKVD kariuomenei išskeltus uždavinius“². Svarbiausia užduotis – „politinio banditizmo liekanų ir aktyvių antisovietinių elementų likvidavi-

mas <...>, specialių priemonių vykdymas pagal SSRS MGB–MVD ir sąjunginių respublikų ypatingą užduotį <...>³. Specialios priemonės – tai pirmiausia trėmimai. 1943 m. lapkričio mėn. vykdant tokias specialias priemones ištremta 68 200 karačijų, tų pačių metų gruodžio mėn. – 94 356 kalmukai, 1944 m. sausio–vasario mėn. – 590 900 čečėnų, ingušų ir balkarų⁴ ir t.t. Tačiau tai tebuvo trumpalaikės operacijos. Didžiausias vidaus kariuomenės rūpestis buvo slopinti pogrindžio ir vietos gyventojų remiamą ginkluotąjį antisovietinį pasipriešinimą. Tuo tikslu ilgam laikui buvo sutelktos didelės NKVD–MGB pajėgos. Per karą šiose ginkluotose pajėgose tarnavo 167 tūkstančiai kareivių (1945 m. sausio 1 d.), vėliau – 128 800 kareivių (1946 m. sausio 1 d.). Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, dalis vidaus kariuomenės dalinių buvo išformuoti (pirmiausia išformuota dalis Raudonosios armijos užnugario apsaugos pulkų). Okupuotose Baltijos šalyse ir Vakarų Ukrainoje aktyviai veikusiam ginkluotajam tautiniam pogrindžiui slopinti palikta 73 700 žm. Būtent pradedant 1946 m. galima lyginti minėtų kraštų antisovietinio pogrindžio mastus. Tik tuomet čia buvo dislokuotos nuolatinės NKVD kariuomenės įgulos. Iki 1946 m. daugybė nuolat keitusių savo pavaldumą ir įvairius frontus aptarnavusių NKVD karinių dalinių, vykdydami ginkluotojo pasipriešinimo karinio slopinimo užduotis, karais labai trumpai užsibūdavo Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje, Vakarų Ukrainoje ar Vakarų Gudijoje. Jie nuolat keisdavo savo išsidėstymo vietas, nes sekė įkandin frontų arba būdavo permetami vykdyti karinių baudžiamųjų operacijų į vis naujas užimamas teritorijas. Be to, nereikia pamiršti, kad NKVD karinės pajėgos sudarė vieningą sistemą. Antai kai kurie NKVD daliniai buvo dislokuoti Maskvoje, tačiau dalyvavo slopinant ginkluotąjį pasipriešinimą Lietuvoje ar Estijoje. Todėl labai svarbu įvertinti visą Sovietų Sąjungoje veikusią karinio slopinimo sistemą ir palyginti įvairiuose kraštuose vykusią kovų intensyvumą. Tai suteikia ypač daug peno apmąstymams.

1946 m. Baltijos tautų ir ukrainiečių ginkluotasis pasipriešinimas buvo dar pakankamai galingas. Būtent tais metais jis įgavo naują pavidalą. 1945 m. legalizavosi dešimtys tūkstančių nelegaliai gyvenusių ar besislapstusių žmonių. Miškuose liko tik organizuotos ginkluotų partizanų grupės. Slopindama šiuos tautinius ginkluotojo pasipriešinimo sąjūdžius, NKVD vidaus kariuomenė 1946 m. nukovė daugiau kaip 8 tūkstančius žmonių (žr. 2 lentelę).

Visi vidaus kariuomenės veiklos rezultatai minimose teritorijose priskirtini didžiausiam ten išdėstytam junginiui – divizijai. Lietuvoje tai buvo 4-oji šaulių divizija, Latvijoje – 5-oji šaulių divizija, Estijoje – 63-ioji šaulių divizija (nuo 1946 m. vasaros 63-iosios divizijos vadovybė buvo permesta iš Lietuvos į Estiją, o 1946 m. gruodžio mėn. ši divizija išformuota), Baltarusijoje – 7-oji ir 10-oji šaulių divizijos. Tik Ukrainoje visos pajėgos buvo valdomos specialios apygardos vadovybės (tokia pat apygarda veikė Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje iki 1946 m. gegužės mėn.). Ten tautinį pasipriešinimą slopino 62-oji, 65-oji, 81-oji, 82-oji šaulių divizijos, 290-asis, 12-asis, 141-asis ir 1-asis motorizuotas šaulių pulkas.

Ukrainoje ir Lietuvoje ginkluota kova dėl nepriklausomybės buvo atkakliausia. Lietuvių rezistentai tuo laikotarpiu atkaklumu neretai pranokdavo ir ukrainiečius. 1946 m., kai Lietuvoje pasipriešinimą slopino dešimt vidaus kariuomenės pulkų, o Ukrainoje – septyniolika, lietuvių rezistentai įvykdė 1840 antpuolių, o Vakarų Ukrainoje tuo pačiu metu įvykdyta 1619 antpuolių. Iš pateiktų duomenų matome, kad MVD–MGB kareiviai ir ginkluoti sovietiniai aktyvistai Lietuvoje ir Ukrainoje buvo puolami vienodai. Vakarų Ukrainoje stribai buvo užpuolami ir nuginkluojami du kartus dažniau, o Raudonosios armijos daliniai ten buvo puolami net tris kartus dažniau. Taigi ir sovietinių dalinių nuostoliai Vakarų Ukrainoje buvo dvigubai didesni negu Lietuvoje. Antra vertus, rezistentų nuostoliai Vakarų Ukrainoje buvo keturis kartus didesni negu Lietuvoje. Ten 1946 m. žuvo 6526 rezistentai, Lietuvoje –

1584. Be to, Lietuvoje kur kas griežčiau buvo elgiamasi su išdavikais bei kolaborantais: čia sovietinių partinių aktyvistų, NKVD–NKGB agentų nukauta net du kartus daugiau negu Vakarų Ukrainoje. Remiantis šiais duomenimis galima padaryti išvadą, kad Lietuvoje ginkluoti partizanų būriai buvo ne to-

kie gausūs kaip Vakarų Ukrainoje (ir patirdavo perpus mažiau nuostolių). Tai galima susieti su tam tikrais taktikos skirtumais – Lietuvoje retai buvo puolami reguliariosios kariuomenės daliniai, bet aktyviai atakuojami sovietiniai partiniai aktyvistai.

2 lentelė. Tautinių ginkluotojo pasipriešinimo sąjūdžių slopinimas 1946 m.

	Estija	Latvija	Lietuva	Ukraina	Vakarų Baltarusija	Iš viso
Nukauta partizanų	188	214	1 584	6 526	40	8 552*
Paimta į nelaisvę	1 587	428	4 461	19 547	1 750	27 773
Partizanų antpuolių, tarp jų:	270	696	1 840	1 619	142	4 567
diversijų	6	16	24	75	–	121
užpulti MVD–MGB kareiviai	7	24	64	78	12	185
užpulti naikintojai	14	60	101	204	–	379
užpulti sovietiniai partiniai aktyvistai	60	98	350	338	46	892
užpulta sovietinės valdžios įstaigų	4	16	78	50	5	153
užpulta vietinių gyventojų	102	336	1 047	558	37	2 080
užpulta Raudonosios armijos kareivių	18	15	35	123	2	193
užpulta valstybinių įmonių	54	117	38	103	34	346
išplatinta atsišaukimų kariuomenės išsidėstymo vietose	5	14	103	90	6	218
Vidaus kariuomenės nuostoliai:						
žuvusieji	22	23	125	241	5	416
sužeistieji	34	31	137	342	3	547
dingusieji be žinios			4	4		8
žuvo civilių gyventojų	200	320	2 262	1 175	138	4 097

Lentelė sudaryta remiantis 1947 m. rugsėjo 3 d. pažyma Latvijai, rugsėjo 3 d. pažyma Lietuvai, rugpjūčio 4 d. pažyma Baltarusijai, rugsėjo 9 d. pažyma Ukrainai „Apie SSRS MGB vidaus kariuomenės kovinės veiklos rezultatus ir operatyvinę padėtį dislokacijos vietose“, *ibid.*, l. 10–15.

*Sovietų Sąjungos vidaus kariuomenė 1946 m. Lenkijoje nukovė 423 ir paėmė į nelaisvę 1155 antikomunistinio pogrindžio dalyvius.

Tuo metu valstybinės įmonės Latvijoje būdavo užpuolamos 2 kartus, o Estijoje – 1,5 karto dažniau negu Lietuvoje. Tai rodo, kad ten pasipriešinimo judėjimo bazė kaimo rajonuose buvo gerokai silpnesnė arba susilpninta. Tokios pat taktikos lietuvių ginkluotojo pasipriešinimo dalyviai ėmėsi trejais metais vėliau, kai trėmimai, suėmimai ir žudynės gerokai susilpnino arba net sunaikino atramą tarp vietos gyventojų. Kita lyginamosios analizės išvada: Latvijoje 1946 m. žuvo 7 kartus mažiau rezistentų (214 žm.) negu Lietuvoje (1584), tačiau antpuolių jie įvykdė tik apie 3 kartus mažiau. Manychiau, tai reiškia, kad buvo veikiama mažesnėmis grupėmis ir laikantis didesnės konspiracijos negu Lietuvoje. Tuo metu Estijoje rezistentų žuvo tiek pat kaip ir Latvijoje (atitinkamai 188 ir 214 žm.), bet antpuolių jie įvykdė 2,5 karto mažiau. Tai rodytų Estijos ginkluoto-

sios rezistencijos gerokai pakitusį pobūdį, nedidelį kovų intensyvumą ir didelį konspiratyvumą. Panašūs santykiai buvo ir 1947 m. (žr. 3 lentelę).

Kalbant apie 1947 m. vykusią ginkluotąją rezistenciją Sovietų Sąjungos užimtose žemėse, galima lyginti tik Lietuvos ir Vakarų Ukrainos rezistencijos mastus ir intensyvumą. Tais metais Lietuvoje rezistentų žuvo 3 kartus mažiau, o partizanai išpuolių įvykdė beveik tiek pat – 1333 Lietuvoje ir 1603 Vakarų Ukrainoje. Lietuvos rezistentai buvo itin griežti kolaborantams ir išdavikams – partizanų teismai mirtimi nubaudė 2 kartus daugiau žmonių (atitinkamai 1977 ir 959).

Ginkluotasis sąjūdis Latvijoje 1947 m. nuo sąjūdžio Lietuvoje savo mastais skyrėsi 9–15 kartų pagal visus rodiklius (mūšiuose su MVD–MGB kariuomene patirtų netekčių ir priešui padarytų nuostolių dydžiu). Toks

pat sąjūdis Estijoje pagal tuos rodiklius buvo mažesnis negu Latvijoje 3–4 kartus. Beje, tiek Latvijoje, tiek Estijoje vietos gyventojai paprastai žūdavo atsitiktinai. Tiek agentai, tiek kolaborantai nebuvo persekiojami. 1947 m. Latvijoje per partizanų antpuolius žuvo 36, o Estijoje – 16 žmonių. Sovietinių aktyvistų ir MVD–MGB kariškių nuostoliai šiose šalyse buvo tokie pat arba šiek tiek didesni negu vadinamųjų civilių gyventojų, t.y.

MVD–MGB agentų arba tiesiog atsitiktinių partizaninio karo aukų. Vakarų Ukrainoje šis santykis buvo panašus: ten nukauta apie 1300 ginkluotų sovietinių aktyvistų, MVD–MGB darbuotojų ir kareivių, o vietos gyventojų žuvo 959. Lietuvoje šis santykis buvo 4:1 vietos gyventojų nenaudai. Tai rodo buvus nemažus taktikos ir kovos metodų skirtumus, kuriuos mums dar reikės išsiaiškinti.

3 lentelė. Tautinių ginkluotojo pasipriešinimo sąjūdžių slopinimas 1947 m.

	Estija	Latvija	Lietuva	Ukraina	Vakarų Baltarusija	Iš viso
Nukauta partizanų	39	106	1 344	4 136	60	5 685
Paimta į nelaisvę	158	305	3 679	16 830	425	21 397
Mūšių skaičius	16	60	674	2 319	39	3 108
Partizanų antpuolių, tarp jų:	52	151	1 333	1 603	90	3 229
teroro aktų,	26	74	877	1 066	25	2 068
kurių metu žuvo:	30	66	2 307	1 962	109	4 474
MVD–MGB kareivių	6	6	56	233	7	299
sovietinių partinių aktyvistų	8	24	275	770	26	1 104
civilių gyventojų	16	36	1 976	959	76	3 071
Vidaus kariuomenės nuostoliai kautynių metu:						
žuvusieji	2	6	98	266	3	375
sužeistieji	1	15	120	380	5	538

Lentelė sudaryta remiantis ataskaita apie SSRS MGB vidaus kariuomenės kovinės veiklos rezultatus, *ibid.*, l. 29.

Yra ir kitas rezistencijos analizės aspektas. Padaryti priešui kuo didesnių negrįžtamų nuostolių buvo vienas svarbiausių ginkluotojo pasipriešinimo tikslų. Tai rodydavo kiekvienos kariaujančios pusės pajėgumą ir gebėjimą įvaldyti partizaninio karo taktiką. Oficiali MGB statistika teigė, kad 1947 m. negrįžtami vidaus kariuomenės nuostoliai, palyginti su nukautais ir į nelaisvę paimtais rezistentais, buvo 1:64. Tikrasis vaizdas visiškai kitoks, jei būtų lyginami tikrai negrįžtami nuostoliai. Pplk. Golyševo vadovaujamas 25-asis šaulių pulkas Lietuvoje 1946 m. ne-

teko 37 kareivių ir nukovė 270 partizanų⁵, pplk. Širinskio 32-asis pulkas neteko 14 kareivių, nukovė 137 partizanus⁶. Kitais metais plk. Zakurdajevo vadovaujamas 261-asis šaulių pulkas 31 mūšyje nukovė 65 partizanus ir neteko 6 kareivių, o 1948 m. 22 kautynėse nukovė 41 ir neteko 13 karių⁷. Tokių pavyzdžių buvo daugybė, kadangi mūšių aplinkybės buvo kuo įvairiausios. Kaip liudija 4-osios šaulių divizijos dokumentai, 1948 m. divizijos daliniai dalyvavo 533 mūšiuose su lietuvių partizanais (žr. 4 lentelę). Šių kautynių metu buvo nukautas 841 partizanas ir

4 lentelė. 1948 m. kautynių statistika

	Ukraina 62, 65, 81, 82 šaulių divizijos	Lietuva 4 šaulių divizija	Latvija, Estija 5 šaulių divizija
Kautynių skaičius	1 929	533	106
Nukauta partizanų	3 057	841	178
Paimta į nelaisvę	10 758	2 470	558
Divizijų nuostoliai:			
žuvusieji	206	59	8
sužeistieji	259	89	21
Divizijų nekoviniai nuostoliai:			
žuvusieji	67	36	7
sužeistieji	131	95	13

Lentelė sudaryta remiantis pažymomis apie SSRS MGB vidaus kariuomenės Ukrainos apygardos, 4-osios ir 5-osios šaulių divizijos kovinę veiklą 1948 metais, *ibid.*, l. 108, 154, 162.

2470 pateko į nelaisvę (metinėje MGB ataskaitoje minima, jog nukauti 1135 partizanai, o į nelaisvę paimta – 1338). Pačios divizijos nuostoliai – 59 žuvę ir 89 sužeisti kareiviai ir karininkai (ypatingų „atsitikimų“ metu žuvo dar 36, sužeisti 95 kareiviai)⁸. NKVD kariai buvo išvedami iš rikiuotės kas ketvirtame mūšyje. Lyginant abiejų pusių nuostolius negalima pamiršti, kad beveik pusė visų žuvusių partizanų tapdavo MGB–MVD agentų išdavysčių aukomis. Net ir tokiu atveju kovos baigtis nebūdavo iš anksto nulemta. Staigūs partizanų antpuoliai beveik visada baigdavosi sėkmingai. Jei kautynių metu partizanai nepriversdavo enkavėdistų trauktis, tai patyrę net nedidelių nuostolių jie liaudavosi persekioti partizanus. En-

kavėdistams ne visada pasisekdavo įvykdyti NKVD vidaus kariuomenės Pabaltijo apygardos vado gen. mjr. Golovkos 1946 m. vasario 7 d. įsakymą: „turėti čekistinių įgūdžių ir atpažinti priešą <...>, jį surasti ir sulaukyti, o besipriešinantį – sunaikinti“⁹.

Partizaninių nepriklausomybės kovų istorija dar atvers ne vieną mažai žinomą puslapį. Ir Baltijos valstybių, ir Ukrainos anti-sovietinio pasipriešinimo sąjūdžiai kovodami su totalitarine valstybe pirmiausia rėmėsi savo tautų atspara, jų tautinėmis vertybėmis ir didžiuliu nepriklausomybės troškimu. Tai buvo pirmieji stiprūs smūgiai komunistiniam režimui, o kartu ir ginkluotas atkirtis genocido politikai.

Nuorodos

¹ NKVD–MVD–MGB vidaus kariuomenės kovinės ir operatyvinės tarnybinės veiklos 1941–1946 m. pažyma, Rusijos valstybinis karo archyvas (toliau – RVKA), f. 38650, ap. 1, b. 313, l. 2–3.

² Ibid., l. 6.

³ Ibid., l. 6, 9.

⁴ Ibid., l. 8.

⁵ 1948 m. vasario 10 d. pažyma apie 25-ojo šaulių pulko kovinę, operatyvinę-tarnybinę veiklą, ypatingus atvejus ir nekovinius nuostolius, *ibid.*, l. 73.

⁶ Pažyma apie 32-ojo šaulių pulko kovinę, operatyvinę-tarnybinę veiklą, ypatingus atvejus ir nekovinius nuostolius, *ibid.*, l. 74.

⁷ Pažyma apie 261-ojo šaulių pulko kovinę, operatyvinę-tarnybinę veiklą, ypatingus atvejus ir nekovinius nuostolius, *ibid.*, l. 77; Pažyma apie 4-osios šaulių divizijos kovinę veiklą 1948 m., *ibid.*, l. 172.

⁸ Pažyma apie 4-osios šaulių divizijos kovinę veiklą, *ibid.*, l. 162.

⁹ Gen. mjr. Golovkos 1946 m. vasario 27 d. įsakymas Nr.1/0 00567, *ibid.*, f. 38650, ap. 1, b. 146, l. 13.

Arvydas Anušauskas

COMPARATIVE ANALYSIS OF ARMED RESISTANCE FOR INDEPENDENCE IN THE BALTIC COUNTRIES AND UKRAINE

Summary

The struggle of Western Ukraine for the independent State of Ukraine against Poland, the Soviet Union and Germany goes back to 1918. The movement for the restoration of independence in Baltic countries after the Soviet occupation in 1940 grew into armed resistance in 1941. The geopolitical situation in 1940–1941, postured the Soviet Union as the worst enemy of the independence movements in the Baltic countries. The non-aggression and lingering strategy was practised with respect to German occupation. Whereas the Soviet occupation policy was opposed by armed resistance as well as other means. The armed resistance movements in the Baltic Countries and Western Ukraine in 1944–1953 became major determinants for the future historical events.

Studies of armed resistance in other Soviet-held territories, their respective scale and intensity, can be compared with the scale and intensity of armed resistance in Lithuania and Western Ukraine. For instance in 1947 the scope of the movement in Lithuania was 9–15 times intense than in Latvia in, battles with MVD–MGB forces and sustained casualties on both sides. The movement in Estonia accordingly was 3–4 times smaller than in Latvia. Anti Soviet movements in the struggle against totalitarian regimes both in Baltic Countries and Ukraine were based on the support of their populations inherent national values and the quest for independence. It was the first strong blow to communist regime and armed response to genocide policy.